

ANÀLISI DE LA VULNERABILITAT EN ELS ADOLESCENTS IMMIGRANTS I PROPOSTES PEDAGÒGIQUES DE PREVENCIÓ DE L'EXCLUSIÓ

Sílvia Lombarte i Bel
Universitat de Barcelona

RESUM

En aquest article s'analitza la vulnerabilitat dels joves immigrants que viuen en els centres d'acollida, per tal que a través de la formació en certes competències es pugui evitar l'exclusió social d'aquest col·lectiu. La vulnerabilitat d'aquest grup social, a part de tenir una dimensió macrosocial, té un vessant de desorientació en la construcció de la identitat, aspecte que alguns psicòlegs han anomenat dol migratori. Es fa palesa la importància del coneixement d'aquest fenomen pels professionals de l'educació, per tal que es pugui disminuir. A fi de realitzar una aproximació als indicadors de vulnerabilitat, s'analitza un estudi de cas dut a terme amb un grup de joves immigrants. Així, a través de grups de discussió i entrevistes als joves i als professionals que treballen amb ells, es redefeixen els esmentats indicadors. Finalment es fa una proposta metodològica per a continuar amb la investigació per tal de diagnosticar la vulnerabilitat, donar formació amb les capacitats adients i comprovar si la correlació amb la vulnerabilitat ha disminuït.

PARAULES CLAU: adolescència, immigració, vulnerabilitat social, educació social, dol migratori.

ABSTRACT

This article analyses the vulnerability of young immigrants that live in homes, so that, through training in certain skills, the social exclusion of this group may be averted. The vulnerability of this social group, besides its macrosocial dimension, also has a com-

ponent of disorientation in the construction of identity, an aspect that some psychologists have termed migratory grief. It is very important that education professionals be aware of this phenomenon so that it can be palliated. With a view to approaching vulnerability indicators, we analyse a case study conducted with a group of young immigrants. Thus, discussion groups and interviews with the young people and professionals that work with them are used to redefine these indicators. Finally, a methodological proposal is made to continue with research so as to diagnose vulnerability, provide training with suitable skills and ascertain whether the correlation with the vulnerability has been reduced.

INTRODUCCIÓ

Exclusió i risc social han estat durant molt temps paraules clau tant en l'elaboració de projectes, programes i cursos com en les polítiques socials. Des de fa alguns anys, diversos autors (Castel, 1992; Morente, 1997)¹ han començat a utilitzar el concepte de vulnerabilitat, explicant la importància que té el fet d'intervenir en col·lectius que se situen en la «zona recaptable» per a prevenir-ne l'exclusió.² Com veurem, un dels segments més vulnerables és el d'adolescents immigrants acollits en centres especialitzats.

En relació amb això, una qüestió rellevant és que la majoria d'ells presenten una desorientació en la construcció de la seva identitat, ja que són adolescents i, a més, immigrants, i per tant han de canviar els referents en un moment clau de la seva trajectòria vital, per la qual cosa els costa gestionar correctament el que Achotegui anomena el «dol migratori». Si els professionals de l'educació tenim coneixement d'aquest procés de dol i donem les eines perquè el gestionin millor, podrem reduir la vulnerabilitat de l'adolescent i millorar alhora el projecte de vida donant-li un sentit.

Per consegüent, en la primera part d'aquest article considerem important aclarir les diferències entre els termes esmentats, per tal que des de les intervencions politicoeducatives es puguin evitar fenòmens d'exclusió social. Un cop aclarits els conceptes, dels grups vulnerables ens centrarem en el d'adolescents

1. Castel fa una aproximació genèrica al tema, mentre que Morente es refereix a la importància d'intervenir en la zona recaptable de les persones vulnerables, en el seu cas els menors vulnerables.

2. La participació en l'elaboració d'un projecte presentat en el Marc Europeu com a SPRED-ICT, ens ha permès el poder reflexionar teòricament amb alguns experts que estan interessats pel tema.

nouvinguts que viuen en centres d'acollida,³ i descriurem les capacitats que considerem necessàries per a gestionar millor el dol migratori i, per tant, que esdevinguin menys vulnerables.

A partir de la definició i interpretació dels termes i de la realització d'un estudi pilot,⁴ en la segona part de l'article descriurem una proposta metodològica d'investigació que permeti obtenir algunes pistes sobre quins serien els indicadors per a detectar els trets personals que poden presentar els subjectes en risc social.

1. VULNERABILITAT, DOL MIGRATORI I CAPACITATS PERSONALS

1.1. VULNERABILITAT I RISC SOCIAL

Per tal de veure les diferències entre els termes vulnerabilitat i exclusió social prendrem com a referència els plantejaments de Castel (Álvarez-Uría, 1992), on esquematitza que la zona de vulnerabilitat social oscil·la entre la integració i l'exclusió. En termes generals, la zona d'integració es caracteritza per un treball estable i una inscripció relacional sòlida (tant familiar com veïnal), mentre que la zona de vulnerabilitat és una zona inestable, que se singularitza per un treball precari, atur intermitent i, amb freqüència, fragilitat del suport familiar i social. Finalment, la zona de marginalitat o exclusió, que es caracteritza per la manca de treball i per l'aïllament social.⁵

Alguns autors, com ara Cotarelo (1992), han descrit que ens trobem en una situació d'increment de la vulnerabilitat, que s'està estenent des dels marges fins a la centralitat de la societat. Aquest fenomen es dona per la inestabilitat laboral i la fragilitat dels llaços familiars i veïnals. Com explica Sennet (2000), actualment les persones fan «fragments de treball»⁶ a causa de la instauració de l'ano-

3. Considerem que aquest grup social és vulnerable per diferents factors: 1) es troben en l'etapa de l'adolescència; 2) són immigrants (la majoria han immigrat sense família i desconeixen els codis del nou context); 3) per qüestions legals (la majoria no tenen papers) i per qüestions administratives i institucionals (només poden estar als centres d'acollida fins als divuit anys).

4. S. LOMBARTE, *Estudi a l'entitat Ei! Casc Antic sobre la vulnerabilitat social dels adolescents que hi assisteixen*, Programa de Doctorat Educació i Democràcia, Departament de Teoria de l'Educació, Universitat de Barcelona (bienni 2001-2003).

5. Per aprofundir sobre l'evolució del concepte d'exclusió social, així com els usos contemporanis, les paradoxes i algunes alternatives d'aquest terme es pot consultar: V. NÚÑEZ, «La exclusión social, espada del Damocles contemporáneo», *Pedagogía Social: Revista Interuniversitaria*, núm. 6-7 (segona època) (desembre 2000-juny 2001), p. 11-19.

6. Sennet utilitza l'expressió «fragments de treball» per a referir-se al fet que el capitalisme flexible ha bloquejat el camí recte de la carrera professional, desviant els empleats d'un tipus de tre-

menat «capitalisme flexible»,⁷ que fomenta que es desviïn els empleats d'un lloc de treball a un altre, de manera que s'explica la vulnerabilitat quant al vessant laboral. A més, aquest fenomen comporta la desestabilització del que tenia una vida estable, l'amenaça d'una ruptura, els riscos de desafiliació respecte a les xarxes d'integració primària i la instal·lació de precarietat (Jolouch, 2002).⁸

En conseqüència, també afecta els que estan integrats socialment i tenen una feina, i això més encara si tenim en compte que actualment no es garanteix la seguretat ni la protecció als treballadors, que s'havien atorgat fins al moment, a causa de la fragilitat de l'Estat del benestar. Tant des del discurs neoliberal com des del conservador, l'Estat del benestar empobreix la societat civil, obstaculitzant el desenvolupament del seu potencial i, a més, debilita la família i la comunitat, responsabilitzant-les de les feines que haurien de realitzar per a les institucions o agències de la societat civil (Navarro, 2000). Aquesta estratègia neoliberal el que pretén en grans termes és un creixement econòmic guiat pel mercat, i d'aquesta manera no s'haurien d'entendre les prestacions estables, sinó que s'hauria de maximitzar el progrés econòmic i, com a resultat, la riquesa global (Giddens, 1999).

Ahora, però, si desapareix l'Estat del benestar, perden el sentit les polítiques públiques o socials, que tracten d'ajudar les persones que estan pitjor i recuperar els exclosos socialment;⁹ és a dir, que es van resituant a les pròpies d'un Estat assistencial.¹⁰ Així doncs, aquesta lògica neoliberal no es preocupa de les desigualtats socials, ni dels fenòmens de vulnerabilitat i la consegüent exclusió, sinó que, pel contrari, els està reforçant.

Podem distingir dos àmbits en l'origen de la vulnerabilitat social:

— El *macrosocial*, que fa referència a les condicions estructurals de la societat; aquest àmbit està condicionat per les polítiques, la història i és difícil incidir-hi des de l'educació.

ball a un altre. La flexibilitat d'avui en dia fa que la gent, en comptes d'un camí recte de la seva trajectòria, faci fragments de treball.

7. R. SENNET, *La corrosión del carácter: Las consecuencias personales del trabajo en el nuevo capitalismo*, Barcelona, Anagrama, 2000.

8. L'esmentada autora explica com la qüestió social es reflecteix en les dificultats per a pensar en la integració dels nouvinguts i dels més joves en la nostra societat o en les poblacions deixades de banda pel progrés econòmic i tecnològic.

9. R. COTARELO, «Política social y racionalidad del mercado», a F. ÁLVAREZ-URÍA (comp.), *Marginación e inserción: Los nuevos retos de las políticas sociales*, Madrid, Endymión, 1992, p. 42.

10. L'Estat assistencial és aquell que només intervé en casos d'extrema necessitat, de marginació, de misèria, per tant d'aquells que estan exclosos. Podem aprofundir aquestes reflexions relacionant-les amb el fenomen de la globalització a V. MAQUEIRA i M. J. VARA, *Género, clase y etnia en los nuevos procesos de globalización*, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid, 1997.

— El *microsocial*, on la família o l'entorn primari d'acollida resulten determinants; en aquest àmbit, hi té una gran incidència l'educació, sobretot dels tutors o familiars del subjecte, ja que dependrà de la situació i de les capacitats d'aquests, per tal que es donin eines per a ser menys vulnerables.

Segons el nostre parer, existeix un tercer origen, *estrictament personal*, en el qual *incideix l'educació* a través de les eines, els coneixements, les actituds i els valors necessaris per a poder canviar la situació.

Malgrat que la nostra anàlisi i propostes es basen en subjectes que es troben bàsicament en situació de risc, cal que aclarim que situació de risc i vulnerabilitat social no són el mateix, tot i que tenen estretes relacions. Podríem dir que el risc estaria dins de la vulnerabilitat, però en el sector on hi ha un gran perill per a la persona de quedar exclosa.

1.2. ADOLESCÈNCIA I VULNERABILITAT

A continuació ens centrarem més en el grup social de l'adolescència, ja que en aquesta etapa les actuacions pedagògiques poden produir canvis en el subjecte que determinin la seva trajectòria existencial. Segons la llei catalana d'atenció als infants i adolescents, s'entén per adolescent «tota persona amb edat compresa entre els dotze i la majoria d'edat establerta per la llei».¹¹

L'informe del CIIMU (Consorti d'Infància i Món Urbà), sobre infància i famílies del segle XXI, defineix el terme vulnerabilitat com un estat en el qual alguns individus i/o grups socials disposen de pocs recursos socials, culturals, econòmics i personals per a moure's en el món en què viuen, per a negociar la seva vida i la seva posició.¹² Dels diferents factors que assenyala l'informe, ens centrarem en els socials i culturals de forma més genèrica i en els personals de manera més concreta. Així, entre altres indicadors, una persona és vulnerable quan:

— No té al seu costat, pel motiu que sigui, les persones que exerceixen la guarda.

— Presenta proves de negligència pel que fa a l'alimentació, higiene, salut o educació.

— No té els vincles afectius per incompliment dels deures de la tutela.

11. Llei 8/1995, del Parlament de Catalunya, d'atenció als infants.

12. CONSORCI D'INFÀNCIA I MÓN URBÀ (2002), *La infància i les famílies als inicis del segle XXI*, vol. 3, p. 158-163. Informe elaborat a partir de l'article 9.2 del «Reglament de protecció de menors desemparats i d'adopció».

— Li manquen els elements bàsics per al seu desenvolupament integral.

En principi, no podem afirmar que pel fet de tenir algun dels indicadors de risc esmentats la persona presenta una situació de risc, sinó que caldrà que en tingui més d'un per considerar-se subjecte en situació de risc social.

Dins de l'adolescència, el grup social en el qual aprofundirem amb més èmfasi és el de joves adolescents nouvinguts de països no comunitaris, sense família, que viuen en els centres d'acollida de Barcelona, grup que reuneix alguns dels indicadors expressats a l'informe del CIIMU (Consorci d'Infància i Món Urbà).

Dels diferents grups de subjectes vulnerables i/o en situació de risc, hem escollit els adolescents immigrants, perquè hi ha una gran pressió mediàtica sobre aquests grups, fins al punt que generen conductes racistes, circumstància que els fa encara més vulnerables.

A continuació relacionarem els indicadors esmentats amb el grup d'estudi:

— *Que no té al seu costat, pel motiu que sigui, les persones que exerceixen la guarda.*

Segons l'esquema de Castel, aquesta característica fa referència a la xarxa relacional, com a indicador de vulnerabilitat social i segons les circumstàncies de risc social. Els adolescents no acompanyats que arriben al nostre país normalment vénen sols i són derivats als centres d'acollida fins als divuit anys, moment a partir del qual no tenen cap tipus de suport, cosa que comporta una inevitable exclusió social.

— *Quan presenta proves de negligència pel que fa a l'alimentació, higiene, salut o educació.*

Mentre aquests adolescents es troben en els centres d'acollida tenen coberts aquests mínims; ara bé el risc apareix quan arriben a la majoria d'edat i no han trobat la seva primera feina.

— *Quan no hi ha els vincles afectius.*

El vincle afectiu és una qüestió molt important; molts d'aquests joves se senten sols, tenen la família lluny, i conviuen amb altres nois, però conviure amb gent és molt diferent que tenir amics de veritat; d'altra banda, els tutors del centre fan el que poden perquè tenen molts menors al seu càrrec. Per tot plegat, sovint ens trobem que poden tenir conductes inestables i en alguns casos violentes, a causa d'aquesta ruptura familiar i amical, de manera que des de l'educació hem d'estar preparats i saber orientar-los cap al tipus d'ajuda psicològica que puguin necessitar.

— *Quan els manquen els elements bàsics per al seu desenvolupament integral.*

Aquest aspecte és causat per dos motius. En primer lloc, per ser nouvingut amb un nivell socioeconòmic i educatiu baix; a nivell legal, aquests joves han de romandre en centres d'acollida i intentar aconseguir el permís de residència i el de treball, aprendre la llengua, fer un curs de formació ocupacional i trobar una

feina abans de complir la majoria d'edat; en aquest sentit, no només hi ha una situació de vulnerabilitat sinó que específicament ens trobem davant d'una situació de risc social, i la intervenció pedagògica també serà decisiva en el seu procés de desenvolupament.

El segon motiu rau en el fet que l'adolescència és una etapa clau per al desenvolupament eticocognitiu del subjecte. Estudis recents expliquen la creixent importància de l'educació no formal en la configuració de la identitat tant personal com grupal en els adolescents (Feixa, González, Martínez i Porcio, 2002); aquesta configuració de la identitat té un paper cabdal en el grau de vulnerabilitat, ja que dependrà del criteri de la persona que pugui disminuir o augmentar aquesta vulnerabilitat.

Malgrat que no podem dir que aquest grup de joves siguin exclosos (ja que viuen en centres d'acollida i estan realitzant algun tipus de formació), sí que podem afirmar que són exclosos potencials (o vulnerables en risc d'exclusió), ja que molts d'ells quan arriben als divuit anys han de sortir del centre d'acollida sense feina, ni lligams familiars, i es troben exposats a un futur d'exclusió social.

1.3. LA RELACIÓ ENTRE EL DOL MIGRATORI I LA VULNERABILITAT SOCIAL EN ELS ADOLESCENTS

Una vegada concretada la situació social en què es troben els joves i com pot repercutir en la seva personalitat, ens centrarem en el coneixement dels aspectes psicosocials, ja que s'han de tenir en compte a l'hora de fer actuacions educatives. Tots els afers socials de l'ambient afecten la persona, de manera que aquesta haurà de tenir els mecanismes necessaris per a superar aquesta situació.

Partirem de la hipòtesi que hi ha una relació entre la consistència de l'elaboració del projecte migratori i l'elaboració del dol migratori.¹³ Achotegui (2000) descriu el dol com el procés de reestructuració de la personalitat que té lloc quan es perd alguna cosa que és significativa per a l'individu.¹⁴

13. L'autor explica la diferència entre el dol migratori i el generat per la pèrdua d'un ésser estimat, bo i manifestant que en el cas de la migració l'objecte del dol (país d'origen) no desapareix, no es perd pròpiament per a l'individu, sinó que queda on era, de manera que hi ha la possibilitat de contactar-hi novament.

14. Per aprofundir sobre el tema del dol migratori es poden consultar les següents lectures: J. ACHOTEGUI, «Los duelos de la migración: una aproximación priscopatológica y psicosocial», a E. PERDIGUERO i J. COMELLES (ed.), *Medicina, cultura: Estudios entre la antropología y la cultura*, Barcelona, Bellaterra, 2000, i J. ACHOTEGUI, *La depresión en los inmigrantes una perspectiva transcultural*, Barcelona, Mayo, 2002.

L'elaboració de certes estratègies i pautes d'estructuració de la personalitat poden ser molt útils per a la resolució de conflictes i dols que puguin anar sorgint al llarg de la vida. Per tant, una bona gestió en l'elaboració d'estratègies i pautes pot evitar molts conflictes i aconseguir alhora una bona integració en el nou context.

En el cas de la migració, tot el que hi ha al voltant de la persona canvia. Achotegui defineix set tipus de dol: dol per la família i els amics, dol per la llengua, dol per la cultura, dol per la terra, dol pel nivell d'estatus social, dol pel contacte amb el grup ètnic i dol pels riscos físics lligats a la migració.

Hem de tenir en compte que en tot canvi hi ha una pèrdua i en aquest cas es donaran més pèrdues que beneficis. Aquest dol també estaria relacionat amb la vulnerabilitat de la qual parlava Castel, ja que el trencament de la xarxa sociorelacional pot contribuir a una desorientació que caldrà reestructurar mitjançant eines pedagògiques. Aquest trencament de les xarxes de relacions també es coneix com a procés de desafiliació, que alhora suposa risc social; així, segons Jollonch (2002), el risc de desafiliació es pot donar quan «el conjunt de les relacions de proximitat que manté un individu en el marc de la seva adscripció territorial, que també és la seva adscripció familiar i social, falla a l'hora de reproduir la seva existència i assegurar la seva protecció».

En les anàlisis actuals, la qüestió social es reflecteix en les dificultats per a resoldre la integració dels nouvinguts i els més joves en la nostra societat o en les poblacions deixades de banda pel progrés econòmic i tecnològic.

Segons com sigui la gestió dels canvis que tota migració comporta, els beneficis augmentaran o disminuiran i el dol, al seu torn, també; és a dir, si el canvi és ben gestionat, l'àrea dels beneficis serà més gran i la del dol més petita. Per això, és important que l'adolescent nouvingut tingui les eines necessàries perquè sigui capaç de gestionar correctament tots els canvis que la nova situació li depara fins al punt que, d'aquesta manera, en disminuirà la vulnerabilitat.

D'altra banda, quan no s'ha elaborat el projecte migratori o aquest està mal elaborat, hi ha una desorientació que afecta el projecte vital. Moltes vegades, segons Achotegui, el projecte migratori planificat no es compleix: sovint, consisteix a treballar en un altre lloc per poder aportar diners a la família; però quan els immigrants arriben s'adonen que no és fàcil trobar feina i no tenen els diners suficients per a viure. Això lògicament afectarà molt negativament el projecte vital, i desorientarà i donarà una pèrdua de sentit al subjecte.

1.4. CAPACITATS I CONEIXEMENTS PERSONALS

Som del parer que algunes capacitats de la persona ajuden a disminuir el dol *migratori* i la vulnerabilitat social, com ara l'autonomia, el diàleg, la comprensió crítica, l'empatia i les habilitats socials. La capacitat de ser *autònom* té una especial rellevància en els joves immigrants, atès que si ja és complicada l'autonomia dels joves en la societat actual, la cosa es complica més quan hem d'afegir un canvi de referents en tots els sentits. El primer que trobarem és el fet que hi ha hagut una pèrdua de models i, per tant, una necessitat de reorientar pautes de conducta. Definirem l'autonomia des de dos punts vista; d'una banda, pel que fa a l'enfocament pedagògic, Martínez (1998) la defineix des d'una perspectiva cognitiva i constructivista, segons la qual és la pròpia persona la que estableix valor i s'organitza per a actuar d'acord amb si mateix;¹⁵ d'altra banda, des del món social (Jollonch, 2002), l'individu autònom és aquell que s'ha alliberat dels vincles i les diverses formes de dependència, aquell que busca felicitat i autorealització. A més, el desenvolupament de l'esmentada capacitat permet que els subjectes esdevinguin actors de la seva pròpia vida, que existeixen com a individus, i puguin escollir i decidir aspectes que són molt importants per als processos d'emancipació i autoregulació.

Una altra habilitat, l'entrenament de la qual pot incidir en la disminució de la vulnerabilitat, seria el diàleg, entès com el procés de comunicació i construcció conjunta amb l'altre; cosa lògica si considerem que les identitats es construeixen en confrontació amb l'altre. En el cas dels joves immigrants, és important en primer lloc que dominin el codi lingüístic i que siguin capaços d'escoltar, percebre i interpretar correctament els missatges lingüístics. Aquesta habilitat serà clau per a les relacions personals i laborals, les quals també afectarà perquè incidirà directament en l'àmbit del dol pels amics,¹⁶ i possiblement al dol per l'estatus.¹⁷

La *comprensió crítica* com a antònim de la conformitat constitueix una capacitat que ajuda la persona a modificar la seva situació: és a dir, amb una formació orientada a la conformitat es corre el risc, atesa la pròpia dinàmica estratègicaficacional que implica la conformitat, que els desiguals segueixin exclosos.

15. Segons Martínez (1998), des de la perspectiva cognitiva constructivista això significa que és la mateixa persona la que estableix els principis de valor i que s'organitzen per a actuar d'acord amb ells.

16. Ja que si la persona és capaç de relacionar-se i establir una nova xarxa d'amistats, el dol serà més petit, ahora que resultarà menys vulnerable.

17. Les persones que tinguin més habilitat per a inserir-se laboralment no hauran de viure en condicions tan precàries; en cas contrari, veuran la seva situació com un fracàs a causa del baix estatus en què es troben.

També té gran rellevància l'entrenament de les *habilitats socials* que reporta la competència o capacitat de les persones per a inserir-se activament en els diferents grups socials de relació,¹⁸ ja que seran fonamentals per a la convivència, per a la inserció laboral, sense perdre de vista tampoc els vincles amb la xarxa relacional.

Per acabar, és important l'*empatia* i la *perspectiva social*, ja que la solidaritat entre iguals pot facilitar la configuració de xarxes amicals, que els poden ajudar en el dol per la família, a la vegada que assegura que no es produeixi la desafiliació de què hem parlat amb anterioritat.

No només són necessàries una sèrie d'estratègies per a disminuir la vulnerabilitat, sinó que a més el coneixement del medi legal servirà per a tenir una visió realista de la situació en què es troben i poder elaborar un projecte vital en relació amb la realitat. Tot i que som conscients que moltes vegades es fa difícil aquest coneixement, estimem que com a educadors cal aconseguir que sentin certa curiositat per conèixer i per aprendre. I d'altra banda també serà important el coneixement del medi social i històric de la societat d'acollida en què es troben.

A part d'aquest coneixement, serà necessari que a l'hora d'elaborar el projecte de vida s'emmarqui en una jerarquia o mapa de valors, tenint com a referent els valors dels drets humans, d'entre els quals destacariem la llibertat, la igualtat, la justícia i la solidaritat, orientades a la idea de bé comú.

2. ORIENTACIONS PER A LA RECERCA I PROPOSTES D'ACTUACIONS PEDAGÒGIQUES

En aquesta segona part de l'article, oferim un marc metodològic que permeti investigar els indicis de vulnerabilitat en aquests joves per tal de poder realitzar algunes actuacions pedagògiques de caràcter preventiu. Amb tot, en primer lloc analitzarem una investigació que ja ha estat realitzada i esmentada en la nota 4, a través de la qual es pretenia descriure alguns dels indicadors que dificulten la inclusió d'adolescents nouvinguts.

2.1. INVESTIGACIÓ REALITZADA

Aquesta investigació va sorgir a partir d'una preocupació dels educadors i col·laboradors de l'entitat Ei! Casc Antic,¹⁹ quan es va saber que hi havia un

18. E. NOGUERA *et al.* (2001).

19. L'entitat Ei! Casc Antic es troba situada al nucli antic de Barcelona, i el seu objectiu és la formació i la inclusió social dels participants. Es tracta d'una associació per a la formació, des de

grup de joves adolescents que es trobaven en una situació de vulnerabilitat, i potser de risc social, i que tenien difícil la seva inclusió.²⁰ Davant d'aquesta situació es va decidir fer una recerca, la primera part de la qual va ser de caràcter teòric,²¹ mentre que en la segona fase es va realitzar un treball de camp.²² L'objectiu d'aquesta investigació era millorar les pràctiques pedagògiques per a la inclusió social dels joves nouvinguts que viuen en els centres d'acollida, els quals vénen a aprendre la llengua castellana o catalana a l'entitat Ei! Casc Antic.

Per a la realització de la investigació, la *mostra* que es va seleccionar va ser un grup de joves provinents del Marroc, d'edats compreses entre els quinze i disset anys, residents a Barcelona des de feia com a màxim tres anys i que vivien en centres d'acollida. L'accés a aquest grup va ser senzill, ja que assistien a les classes de castellà que oferia l'associació. Quan se'ls va proposar participar en la investigació, van acceptar molt positivament, ja que per a ells era una manera de practicar la llengua que estaven aprenent. El fet d'escollir els joves d'aquestes edats era degut al fet que a partir dels divuit anys deixaven els centres d'acollida i molts d'ells passarien a estar en franges d'exclusió social, moltes vegades per la manca de papers per a poder tenir el permís de treball.

El primer pas, com ja ha estat mencionat, va ser elaborar un marc teòric de l'estat de la situació del grup social esmentat a la ciutat de Barcelona, en el qual es definia l'exclusió no com a diferència de procedència, sinó com a qüestió clau de les desigualtats socials. En aquest primer moment de la recerca es va intentar precisar les variables que defineixen les necessitats des de la perspectiva de la societat actual, és a dir, acotar les condicions mínimes que ha de tenir una persona que acaba d'arribar d'un altre indret per tal que no pateixi angoixes, estrès, etc.²³ Amb relació a aquest concepte, es va analitzar la síndrome d'Ulisses, la qual explica des d'un vessant psicològic quins són els proble-

l'òptica de la creació d'un espai de convivència entre persones sense considerar el seu origen, procedència, sexe, llengua, per tal de permetre el desenvolupament de l'individu en l'àmbit personal i social.

20. El que en paraules de R. Castel anomenaríem «integració».

21. Per a la recerca teòrica es va comptar amb el suport de recerca i discussió a través de la col·laboració d'un projecte europeu, SPRED-ICT, presentat pel CIIMU (Consorci d'Infància i Món Urbà) amb diversos especialistes de diferents disciplines interessats en el tema de la vulnerabilitat social, com ara: M. Martínez, M. Milà, E. Martí, C. Feixa, C. Panchón, A. Gil, entre d'altres, fet que ens va permetre aprofundir en el tema, així com altres concepcions de diferents països d'Europa.

22. Per a la recerca de camp es va optar per fer un estudi de cas d'un grup de joves de l'associació, a través de grups de discussió i entrevistes amb informants clau.

23. Per tal d'aclarir el terme de necessitats es pot consultar la publicació de J. SEMPÈRE, *L'explosió de les necessitats*, Barcelona, Edicions 62, 1992.

mes psicològics que té un immigrant, que es generen a partir del seu procés migratori.

Un cop definit l'objectiu i l'estat de la qüestió, es va passar a analitzar quines eren les necessitats d'aquest grup de persones. Per a fer l'anàlisi es va creure adient donar veu a les persones que es trobaven en una situació de desigualtat i, a partir de les seves opinions, començar a construir el projecte.

Malgrat que la idea principal era donar orientacions concretes per tal de poder dissenyar un material per a l'aprenentatge de la llengua que permetés l'entrenament d'habilitats en subjectes, al llarg del procés es va considerar convenient que es fessin orientacions pedagògiques de forma més genèrica.

Mitjançant una consulta metodològica es va decidir que l'estratègia més coherent i adient que es podria aplicar era la discussió de grups, ja que d'una banda ens permetria donar veu als que estan en aquesta situació de desigualtat social i d'altra banda els serviria per a participar en el projecte d'investigació que ens plantejàvem. No obstant això, també es va creure important fer entrevistes tant a educadors com als mateixos implicats per tal de poder triangular les dades.

2.1.1. *Discussió de grups*

Per començar es va realitzar una consulta d'experts sobre el tema, que ens va permetre endinsar-nos en lectures rellevants sobre la qüestió. Això ens va servir per a situar-nos i per a fer-nos un guió dels passos que s'havien de seguir. A partir d'aquí es va decidir començar marcant una sèrie d'idees que ens situessin en el tema.

En aquest cas estava molt clar que, com que el que es volia era donar veu a les persones implicades, s'havia de promoure la discussió de grups amb el conjunt d'adolescents nouvinguts, tot i que érem conscients que sorgirien alguns problemes a l'hora de recollir aquestes dades. En primer lloc per les dificultats que tenen per a parlar la llengua, en segon lloc per ser adolescents i, finalment, per la diferència de sexe entre la investigadora i els participants. Encara que érem conscient que les reflexions estarien condicionades per tot això, es va decidir tirar endavant el treball en qüestió.

Per a la discussió de grups, a més del llistat de temes dels quals volíem que es parlés, es va elaborar un llistat d'aspectes per tal d'apropar-nos a les reflexions o qüestions que ens interessava conèixer en concret. De fet, tota la discussió va ser enregistrada amb una gravadora, al mateix temps que es van anar prenent notes de camp per poder tenir informacions el màxim de completes. El mateix dia que

s'havia dut a terme la discussió de grups, se'n van fer les transcripcions, la qual cosa ens va permetre tenir fresc tot allò que no s'entenia bé en l'enregistrament.

A continuació es va passar a fer l'anàlisi de les dades. Per a aquest objectiu es van crear unes categories²⁴ a partir de les idees que havien anat sorgint, i dins de cada categoria es van anar incloent els comentaris del grup de joves, dels quals es va anar fent la interpretació per poder realitzar finalment l'informe de la situació viscuda.

En elaborar l'informe, ens vam adonar que diverses informacions podien tenir grans variacions depenent de la interpretació que se'ls donés, i que moltes vegades ens mancaven dades per a poder conèixer a fons per què estaven dient allò, com també ens faltava informació sobre els processos legals que afectaven aquests adolescents; és per això que vam decidir fer una entrevista amb el seu educador i preguntar-li tots aquells aspectes que restaven pendents.

2.1.2. Entrevistes als educadors

El guió de les entrevistes dels tres educadors es va fer a partir de la primera anàlisi dels grups de discussió. En aquest sentit, es va estimar convenient que abans de realitzar entrevistes concretes amb el grup amb el qual s'havia fet el treball de discussió, era adient tenir una informació més objectiva de la situació d'aquests adolescents i les persones que millor podien donar aquesta informació eren els mateixos educadors. Així doncs, es va elaborar un qüestionari a partir de l'anàlisi de la discussió de grup després de concretar les coses que no quedaven clares o podien causar confusió. Algunes de les qüestions feien referència a la història personal dels joves, per exemple: *quin tipus de vinculació hi ha entre el centre d'acollida i l'associació?* Altres qüestions, però, afectaven dubtes de la interpretació, com per exemple: *per què la majoria de joves diuen que han arribat a l'entitat a partir d'un consell d'un amic, si aquests són derivats dels centres d'acollida?*

Les respostes de les entrevistes amb els educadors van ser igualment categoritzades, i a l'hora de ser interpretades van ser totalment contrastades amb els grups de discussió previs. Tot i que ens va servir per a aclarir algunes de les qüestions, encara n'hi havia d'altres de relatives a vivències més personals que quedaven en l'aire, per això es va decidir fer les preguntes més personals amb alguns dels participants en el grup de discussió previ.

24. Les categories que van sortir a partir de la primera anàlisi dels grups de discussió van ser les següents: arribada a l'entitat, participació en l'entitat, relació amb l'entorn i la xarxa relacional, relació entitat i món laboral, propostes de millora de l'entitat.

2.1.3. Entrevistes amb els joves nouvinguts

En aquesta tercera fase del treball de camp, a partir de la informació extreta dels grups de discussió i contrastada amb les primeres entrevistes, es van elaborar qüestions de tipus concret, per tal que en el moment de definir les necessitats fossin les que realment havien estat expressades pels subjectes implicats.

A partir de l'anàlisi de les dades, en la qual es va dur a terme una triangulació entre la recerca teòrica, la discussió de grup i les entrevistes, es va arribar a la conclusió que *hi ha certes estratègies que poden ajudar el subjecte a elaborar millor el seu dol migratori i que alhora ajuden a disminuir la seva vulnerabilitat*, a la vegada que s'han de treballar els canvis de referents culturals, ja que aquests afectaran de forma directa la construcció de la identitat.²⁵

2.2. REVISIÓ CRÍTICA DE LA INVESTIGACIÓ REALITZADA

Tot i que al llarg de l'estudi no es feia menció explícita del tema del projecte migratori, la majoria coincidia a assegurar que el seu interès és aprendre la llengua per poder trobar una feina. En el cas dels adolescents, el projecte migratori està mal elaborat ja que desconeixien la realitat del context en el qual es realitza: quan arriben es troben que no tenen edat per a poder treballar i això els provoca un sentiment de frustració. Per tant, una de les tasques pedagògiques hauria de ser el suport en l'elaboració d'un projecte migratori que sigui factible amb la nova realitat; aquest fet estaria relacionat amb el que hem esmentat abans sobre el coneixement real del nou context d'acollida.

Durant la discussió de grups van anar apareixent diferents aspectes que coincideixen amb els dols que Achotegui mencionava. Respecte al *dol per la família i els amics*, els joves apunten que han arribat a l'associació a partir d'amics, la qual cosa vol dir que existeix una mínima xarxa relacional que els permet localitzar i emplaçar els recursos essencials. Amb relació al que Achotegui esmentava, la majoria mostren dol per no tenir els amics i la família a prop; això fa que hagin de buscar amics en el lloc d'acollida, i per tant hauran de reconstruir el que Castel anomenava la xarxa relacional.

25. Aquest primer estudi pilot ens ha servit per a la realització d'un projecte europeu YOUTH, *L@s jóvenes re-imaginan su barrio: Estrategias participativas para la promoción de plataformas interculturales de jóvenes*, a través del qual es pretenen dur a terme diverses actuacions pedagògiques de caràcter participatiu, per tal que aquests joves puguin tenir una inclusió/integració sociolaboral òptima.

Quant a la *llengua*, mostren molt interès per l'aprenentatge de la del país d'acollida. Hi ha una al·lusió a la seva pròpia llengua, quan comenten que hi ha joves que volen seguir aprenent àrab, aspecte que indica un interès per reequilibrar el dol en aquest àmbit, i que l'associació resol en oferir formació als que vulguin mantenir la seva pròpia llengua.

Un altre aspecte que també podem trobar de forma explícita és el *dol per la cultura*, quan apareixen al·lusions com ara «yo siempre estuve rezando en la mezquita», que ens fan adonar de la necessitat de buscar punts d'interconnexió, en aquest cas religiosos, entre el grup d'origen i el d'acollida.

Respecte al *dol per la terra*, no hi trobem cap al·lusió explícita, per bé que l'educador ens parla de l'estrès que suposa a alguns joves viure en una nova ciutat on tot funciona diferent.

El *dol per la pèrdua de l'estatus*, tal com explicava l'educador en l'entrevista, es veu clarament en els adolescents, ja que en el seu país eren adults i aquí no poden treballar i són tractats com a nens; aquest aspecte no només afectarà l'estatus, sinó que a més afectarà la construcció de la identitat.

Quant al *dol per contacte amb el grup ètnic o nacional*,²⁶ la majoria dels joves estan en centres d'acollida on viuen amb persones del seu mateix gènere, generació, religió, etc., per la qual cosa aquest dol no es veu tan agreujat.

L'últim dels dols que es poden trobar aquests adolescents és el *dol pels riscos físics*; en els centres d'acollida²⁷ aquest dol no existeix de manera eminent, però una vegada surten dels centres molts es troben amb unes condicions pèssimes d'habitatge i amb feines que ningú vol realitzar, amb molts riscos laborals. Aquest dol, a més, es relaciona amb les agressions racistes, d'inseguretat personal, que en l'estudi no apareixen, però que tampoc van ser motiu explícit de recerca.

En resum, dels diferents dols esmentats per Achotegui (2000), i pel que fa a aquest grup d'adolescents immigrants, destacaríem el de la família, el professional i el de classe social com els que els poden afectar de manera més directa.

2.3. PROPOSTA METODOLÒGICA PER A LA CONTINUACIÓ DE LA INVESTIGACIÓ

A partir de tot el que hem detallat en els apartats anteriors, estem en condicions d'oferir una proposta de recerca que esbrini la incidència de determinades

26. Achotegui (2000) explica que aquest dol inclou: la identitat de gènere, la identitat generacional, la identitat religiosa, la identitat familiar, la identitat professional, la identitat de classe social, etc.

27. Podem aprofundir sobre la situació actual dels joves immigrants als centres d'acollida a J. GARRETA BOCHATA, *Inmigrantes menores de edad en Catalunya: Un reto para las instituciones educativas*, Lleida, Fundació Jaume Bofill, 2000.

eines educatives en el grau de vulnerabilitat de les persones. Per a aconseguir-ho, un cop establert el marc teòric a la primera part d'aquest article, ens cal dibuixar esquemàticament el marc metodològic més adequat per a seguir la investigació.

En aquest sentit, entenem que quan la persona està dotada de determinades capacitats, pot gestionar millor el dol migratori i sentir-se menys vulnerable.

En l'ordre metodològic, és important establir almenys quatre moments:

1. Definició de les categories relacionades amb el dol migratori (segons Achotegui) i amb els indicadors de vulnerabilitat (d'acord amb les orientacions de l'informe CIIMU 2002).

2. Diagnòstic del grau d'incidència del dol migratori en els joves novins aquests acollits en centres, i del grau de domini de les capacitats, els coneixements i valors esmentats. Aquest diagnòstic es faria a través d'entrevistes i grups de discussió amb els joves i altres informants clau.

3. Formació en aquelles capacitats que entenem que ajuden a gestionar millor el dol migratori. Aquesta formació sobre les capacitats es faria de forma grupal a l'aula i a través de tutories individuals.

4. Avaluació diferida, a dos-tres anys, de la incidència real de les capacitats i els coneixements apresos, i estudi de correlació amb el grau de vulnerabilitat existent en aquell moment. Aquesta avaluació de tipus longitudinal es farà, en un primer moment, a través d'entrevistes i grups de discussió.

Amb relació a les etapes esmentades, considerem necessari remarcar algunes observacions metodològiques que, en fases anteriors, hem detectat que poden ser determinants en l'èxit de la recerca.

En aquest sentit, s'hauria de tenir en compte el gènere de l'investigador, ja que, en l'estudi esmentat, el fet que la majoria d'entrevistats fossin nois adolescents provinents del Marroc i la investigadora fos dona va fer que en moltes ocasions es quedessin cohibits i sentissin vergonya. Recomaniem, doncs, que en aquests casos la persona que recollís les dades fos del sexe masculí, ja que aquest aspecte facilitaria la discussió. Un altre aspecte a tenir en compte seria el context de la investigació, ja que en aquest cas es va realitzar en una de les aules on s'impartien classes de castellà, i això va fer que no es pogués crear un ambient distès i que les discussions no fossin fluides.

Segons Krueger²⁸ també és recomanable que hi hagi una distància entre l'entrevistador i els entrevistats, ja que moltes vegades la proximitat o la relació professional²⁹ fa que la discussió de grups estigui esbiaixada i s'adopti un llenguatge «políticament correcte».

28. Podeu seguir les recomanacions d'experts a través del manual de discussions de grups: R. A. KRUEGER, *El grupo de discusión*, Madrid, Pirámide, 1991.

29. En aquest cas, formadora/alumnes.

En el treball de camp hauria estat més enriquidor la recollida de dades a través de diferents informants clau de diverses realitats. Per exemple, l'educador/a del centre d'acollida, el/la treballador/a i/o educador/a social de serveis socials, el/la mediador/a; d'aquesta manera hi podria haver més contrast i les interpretacions serien més senzilles.

Amb relació a l'anàlisi de les dades, s'han elaborat les categories a partir dels resultats de les discussions de grups, complementant-les a partir de les entrevistes. Ara bé, aquesta estratègia dificulta centrar el tema, de manera que seria recomanable definir prèviament les categories per tal de recollir les dades concretes en les diferents estratègies. Així mateix, per tal de veure quines relacions d'indicadors descriuen la frontera en què la persona comença a estar en risc social, caldria haver definit més clarament els indicadors/categories de risc.

BIBLIOGRAFIA

- ACHOTEGUI, J. «Los duelos de la migración: una aproximación psicopatológica y psicosocial». A: PERDIGUERO, E.; COMELLES, J. [ed.]. *Medicina, cultura: Estudios entre la antropología y la cultura*. Barcelona: Bellaterra, 2000.
- *La depresión en los inmigrantes una perspectiva transcultural*. Barcelona: Mayo, 2002.
- AGUIRRE, M.; RAMONET, I. *Rebeldes, dioses y excluidos*. Barcelona: Icaria, 1998.
- ALONSO, L. E. «Globalización y vulnerabilidad social». A: MAQUIEIRA, V.; VARA, M. J. *Género, clase y etnia en los nuevos procesos de globalización*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, 1997, p. 33-26.
- ÁLVAREZ-URÍA, F. [comp.]. *Marginación e inserción: Los nuevos retos de las políticas sociales*. Madrid: Endymión, 1992.
- BAUMAN, Z. *Comunidad: En busca de seguridad en un mundo hostil*. Madrid: Siglo Veintiuno de España, 2003.
- BILBENY, N. *Por una causa común: Ética para la diversidad*. Barcelona: Gedisa, 2002.
- CASTEL, R. «La inserción y los nuevos retos de las intervenciones sociales». A: ÁLVAREZ-URÍA, F. [comp.]. *Marginación e inserción: Los nuevos retos de las políticas sociales*. Madrid: Endymión, 1992, p. 25-36.
- *Les métamorphoses de la question sociale: Une chronique du salariat*. París: Fayard, 1995.
- CASTELLS, M. *La era de la información: Economía, sociedad y cultura*. Vol. I-II-III. Madrid: Alianza, 1998.
- CONSORCI D'INFÀNCIA I MÓN URBÀ [CIIMU]. *La infància i les famílies als inicis del segle XXI*. 2002.
- COTARELO, R. «Política social y racionalidad del mercado». A: ÁLVAREZ-URÍA, F. [comp.]. *Marginación e inserción: Los nuevos retos de las políticas sociales*. Madrid: Endymión, 1992, p. 37-54.

- DELGADO, M. *Diversitat i integració*. Barcelona: Empúries, 1998.
- DOYAL, L.; GOUGH, I. *Teoría de las necesidades humanas*. Madrid: Fuhem, 1994.
- ENZENSBERGER, H. M. *La gran migración*. Barcelona: Anagrama, 1992.
- FEIXA, C. *De jóvenes, bandas y tribus*. Barcelona: Ariel, 2002.
- FEIXA, C.; GONZÁLEZ, I.; MARTÍNEZ, R.; PORZIO, L. «Identitats culturals i estils de vida».
- A: GÓMEZ GRANELL, C. [et al.] [dir.]. *La infància i les famílies a inicis del segle XXI*. Barcelona: CIIMU, 2002.
- GARRETA BOCHACA, J. *Inmigrantes menores de edad en Catalunya: Un reto para las instituciones educativas*. Lleida: Fundació Jaume Bofill, 2000.
- GIDDENS, A. *Más allá de la izquierda y la derecha: El futuro de las políticas radicales*. Madrid: Cátedra, 1994.
- *La tercera vía: La renovación de la socialdemocracia*. Madrid: Taurus, 1999.
- GONZÁLEZ, M. C.; TOURÓN, J. *Autoconcepto y rendimiento escolar: Las implicaciones de la motivación en la autorregulación del aprendizaje*. Pamplona: Eunsa, 1992.
- HOFFMAN, L.; PARIS, S.; HALL, E. *Psicología del desarrollo hoy*. Madrid: McGraw-Hill, 1995.
- JOHNSON, D. W.; JOHNSON, R. T.; HOLUBEC, E. J. *El aprendizaje cooperativo en el aula*. Buenos Aires: Paidós, 1999.
- JOLONCH, A. *Educació i infància en risc: acció i reflexió en l'àmbit social*. Barcelona: Proa: CETC, 2002.
- KLASEN, S. *Social exclusion and children in OECD countries: some conceptual issues* [en línia]. University of Munich. <<http://www.sosig.ac.uk/roads/subject-listing/Europe/poverty.html>> [Consulta a: 10/12/2003]
- KRUEGER, R. *El grupo de discusión*. Madrid: Pirámide, 1991.
- LARROSA, J.; PÉREZ DE LARA, N. [comp.]. *Imágenes del otro*. Barcelona: Virus, 1997.
- LENKOW, L.; TEJERO, E.; TORRABADILLA, L. *Costos biogràfics en la lluita pel benestar*. Barcelona: Mediterrània, 2000.
- MAQUEIRA, V.; VARA, M. J. *Género, clase y etnia en los nuevos procesos de globalización*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, 1997.
- MARTÍNEZ, M. *El contrato moral del profesorado: Condiciones para una nueva escuela*. Bilbao: Desclée de Brouwer, 1998.
- MARTÍNEZ, M.; BUJONS, C. [coord.]. *Un lugar llamado escuela: En la sociedad de la información y de la diversidad*. Barcelona: Ariel, 2001.
- MORENO, L. [comp.]. *Unión Europea y estado del bienestar*. Madrid: CSIC, 1997.
- MORENTE, F. *Los menores vulnerables*. Jaén: Universidad de Jaén: Universidad Nacional de Educación a Distancia, 1997.
- NAVARRO, V. *Globalización económica, poder político y Estado del bienestar*. Barcelona: Ariel, 2000.
- NOGUERA, E.; TEY, A.; BOUXARRAIS, M. R.; MARTÍNEZ, M.; PRATS, E. «Estrategias de educación en valores». *La educación en valores en Iberoamérica*. Foro Iberoamericano sobre Educación en Valores. Madrid: Organización de Estados Iberoamericanos para la Educación, la Ciencia y la Cultura, 2001, p. 53-89.

- NÚÑEZ, V. «La exclusión social, espada del Damocles contemporáneo». *Pedagogía Social: Revista Interuniversitaria*, núm. 6-7 (segona època, desembre 2000-juny 2001), p. 11-19.
- PRATS, E. *Racismo en tiempos de globalización*. Bilbao: Desclée de Brouwer, 2001.
- PUIG, J. M. *La construcción de la personalidad moral*. Barcelona: Paidós, 1996.
- RODRIGO, M. *Comunicación intercultural*. Barcelona: Anthropos, 1999.
- SANTAMARÍA, E. «La educación escolar como es». A: SANTAMARÍA, E.; GONZÁLEZ PLACER, F. [coord.]. *Contra el fundamentalismo escolar*. Barcelona: Virus, 1999, p. 13-24.
- SEGURA, M. *Ser persona y relacionarse: Habilidades cognitivas y sociales, y crecimiento moral*. Madrid: MECD: Narcea, 2000.
- SEMPERE, J. *L'explosió de les necessitats*. Barcelona: Edicions 62, 1992.
- SENNET, R. *La corrosión del carácter: Las consecuencias personales del trabajo en el nuevo capitalismo*. Barcelona: Anagrama, 2000.
- THOMAS, M. *La production des exclus*. París: PUF, 1997.
- TRIANES, M. [et al.]. *Competencias sociales: su educación y tratamiento*. Madrid: Pirámide, 1997.

